

В.П.Коржук

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ

Під історико-географічним процесом розуміємо постійно зростаючу антропогенізацію тієї частини ландшафтної оболонки, яка «включається» до сфери інтересів людини як соціальної істоти і підпадає в тій чи іншій мірі під інтегруючий вплив її різноманітної прямої чи опосередкованої діяльності [5]. Застосування такої дефініції і поняття правомочне в тій мірі, в якій виправдане використання понять історичного, географічного та інших процесів як інструменту пізнання та упорядкування земних чи космічних явищ. Підсумком кожного етапу історико-географічного процесу є формування принципово нової реальності - соціоприродної цілісності (СПЦ) [1].

Необхідність розуміння закономірностей еволюції СПЦ як коеволюційного і взаємодетермінуючого - індукційного розвитку природної та соціоекономічної підсистем [4], в якій людина, як чинник, неодмінно сама зазнає психоморфологічних змін, впливає з сутності самої людини, а тому актуалізує дослідження екологічного аспекту історико-географічного процесу. В попередніх історичних та історико-географічних ретроспективних реконструкціях цьому аспекту приділялось вкрай мало уваги, хоча в історії людства екологічні фактори відігравали і відіграють провідну роль. Небезпідставно можна стверджувати, що екологічний фактор є важливим, якщо не визначальним регулятором розвитку СПЦ, а вся історія людства є суцільною низкою екологічних проблем та катастроф.

Все різноманіття екологічних факторів розвитку СПЦ можна класифікувати наступним чином.

А. Вплив природних факторів.

А.а) Фактори впливу середовища на людину як біологічну істоту.

Мали і мають на людину значний вплив, оскільки людський організм, незважаючи на свою лабільність і екологічну пластичність, пристосований до проживання лише в певних ландшафтах і в певних екологічних параметрах середовища. Одна з гіпотез расогенезу базується саме на цьому принципі. Безперечно, відхилення цих показників позначається на самопочутті людини аж до проблем її фізичного виживання. Створення штучного середовища чи засобів адаптації не відмінняє, а підтверджує значимість дії чинників природного середовища на людину.

Екстремальні природні явища і колізії: землетруси, цунамі, виверження вулканів, повені, пожежі, зсуви, селі, надмірні морози чи спека, сильні вітри і т.п. - не потребують додаткових коментарів, а масштаби їх впливу загальновідомі – аж до загибелі фізичних осіб чи навіть деяких цивілізацій.

Кліматичний фон та його багаторічні коливання. Визначає загальноекологічні параметри життєдіяльності людини та впливає на її антропологічні відмінності, характер і механізм адаптації до їх змін. Знайшов відображення у етнографічних відмінностях локальних культур і житлових будівель. На ранніх та низьких стадіях розвитку суспільства (енеоліт та наступні

періоди) відмічена ледь не пряма залежність типу жител (наземні, напівземлянки, землянки) від кліматичних умов – фаз атлантичного та суббореального періодів голоцену [3].

Геохімічні, геофізичні, радіаційні чинники. Загальновідомий вплив геохімічного фону на антропо-морфологічні та фізіологічні особливості організмів (ендемичні захворювання, масивність чи витонченість кістяків, інше). Недостатньо дослідженими є питання мутагенності людських організмів під дією високого радіаційного фону та адаптації певних етнічних угруповань до його зміни під час міграцій. В останні роки багатьма дослідниками підвищений радіаційний фон певних територій небезпідставно вважається одним із вагомих чинників подальшого генетико-еволюційного поступу людини як біологічної істоти. Розпочате активне вивчення питань впливу на людські організми фізичних та інших полів (електромагнітних, геопатогенних зон), особливо при багаторічній експозиції, хоча з історичних та етнографічних документів відомі факти знання людиною явищ, що ідентифікуються з наявністю цих полів, урахування і використання їх у повсякденній життєдіяльності [7]. На Буковині, зокрема, нами ініційовані медико-екологічні дослідження у сфері вивчення локалізації тяжких захворювань до певних геопатогенних зон і визначення їх терапевтичного ефекту. Отримані цікаві статистичні матеріали, які дадуть підстави для ініціювання змін будівельних норм і правил, отже і подальшого розвитку селитебних геосистем.

Вплив біокомпоненту та його елементів. Роль характеру рослинності та тваринного світу як елементу середовища та трофічної ланки загальновідома. Поза увагою часто залишаються такі аспекти впливу, як подразнюючий чи лімітуючий. Зокрема, освоєння та господарювання в заболочених, заплавних чи лісових ландшафтах часто залежало від чисельності кровососів (комарів і пов'язаних із ними захворювань, гнусу, кажанів-вампірів), отруйних плазунів, членистоногих, навал сарани та т.п.. В багатьох місцях це визначило специфічне етнографічне забарвлення у одягу, традиціях та особливостях господарювання, темпах і напрямках локального розвитку історико-географічного процесу (порівняймо, наприклад, освоєність Колхідської низовини до і після осушення). На Буковині здавна пріоритетно освоювались не плоскі, на перший погляд зручні для заселення і господарювання, проте перезволожені, вкриті чагарниково-болотно-лучною рослинністю геокомплекси низьких терас долин основних річок Прут, Черемош, Сірет з місцями масових виплодів кровососів, а їх ерозійно глибоко посічені і розчленовані середні та високі тераси.

Вплив ландшафту як середовища життєдіяльності досить багатогранний через свої компоненти, особливо вищезгадані кліматичні. Недостатньо оціненим є психогенний вплив його параметрів, зокрема зорова одноманітність пейзажу (суцільні болота, плоскі рівнини, пустелі, чи надмірна антропогенність (урбо-техно-агломерадшафти), які з подальшим розвитком СПЦ набувають суттєвої лімітуючої значущості. Різке збільшення психічних захворювань чи відхилень у так званих розвинутих країнах багатьма пов'язується саме з урбанізацією і нівелюванням ландшафтного різноманіття довкілля. На протязі багатьох тисячоліть у процесі становлення людини як соціальної істоти трофічна ємність ландшафтів також відігравала визначальну, детермінуючу роль у розвитку суспільства (відповідно до ступеня розвитку економіки) і ході історичних процесів.

А.б) Фактори впливу середовища на господарську діяльність, зокрема на

збиральництво, тваринництво, рільництво, садівництво, ведення водного господарства, промисловість та будівництво, транспорт та іншу інфраструктуру достатньо досліджені і відомі. Проте в процесі побудови історичних та історико-географічних ретроспектив виникає чимало спірних і досі недостатньо розв'язаних питань. Зокрема, важливим є виявлення шляхів формування землеробства у лісостеповій та південнолісовій зонах, отже й локалітетів перших суттєвих антропогенних змін середовища. Первісні примітивні рільничі знаряддя не давали, з огляду на потужну щільну дернину, реальних можливостей освоєння вільних від лісу лучно-степових ділянок. Тому ймовірним слід вважати розміщення первинних ділянок ріллі під пологом достатньо розрідженого лісу з подальшим його знищенням через випалювання та ліквідацію чагарниково-дервного підросту.

Важливим лімітуючим фактором залишались природні аномалії та катаклізми, такі як сильні землетруси, виверження вулканів, тривалі посухи, повені, навали сарани і шкідників, багаторічні кліматичні зміни та т.п.

Низька врожайність і мала ефективність екстенсивного сільського господарства досить довго визначали, а в багатьох так званих малорозвинених країнах ще й досі визначають трофічно-ресурсну ємність ландшафтів, отже й загальну чисельність та щільність населення, його міграційні здатності і стимули (переселення народів). Наприклад, спірними є думки щодо міграційної здатності землеробського населення трипільської доби. Так, при високій щільності трипільських поселень (а на Буковині вона дорівнює сучасній) і відсутності достатньо точних методів визначення абсолютного часу існування, їх гніздове розміщення можна трактувати і як часту міграцію однієї групи населення (тоді мала щільність населення), і як проживання декількох груп у синхронних поселеннях (щільність населення на порядок вище). Звідси - різні розрахунки освоєності і перетвореності ландшафтів тієї доби, отже й ходу історико-географічного процесу.

А.в) Фактори впливу на розвиток людини як соціальної істоти. Соціальна сутність людини виявляється у великих масах, тобто етносі [2], а етнос, як явище географічне, завжди тісно пов'язаний з вміщуючими його ландшафтами через фізичний вплив на людину і умови господарювання. На хід історичного процесу (як складової історико-географічного), незважаючи на багато внутрішніх чинників його розвитку, в значній мірі впливає ресурсно-позиційний фактор розміщення території проживання етносу, який визначає тип, характер і стан розвитку економіки в кожній з історичних епох. Які б дискусії з цього приводу не точились, але географічний детермінізм (також як і наукова доктрина) у певних просторових та часових параметрах має право на існування.

Вплив географічних умов на пересування цілих народів, вибір місць під поселення і укріплення, характер міжетнічних стосунків достатньо повно описані в працях історико-географів. Для історико-географічних досліджень важливим є знання умов зручності пересування великих груп людей під час переселень, військових навал, що відчутно, а деколи й радикально змінювали політичну карту цілих континентів. Отже, природна зручність спрямовувала хорологічні та хронологічні параметри експансії антропогенізації довкілля.

В останні роки з розвитком науково-езотеричних доктрин [7] з'являються достатньо серйозні підтвердження впливу полів Землі як планети на формування осередків виникнення людських цивілізацій та сакральних центрів, що

підтверджують раніш сформульовані висновки історико-географів [2] про періодичність формування зон, або смуг пасіонарності націй, які в макромасштабах визначали хід історичних процесів.

Б.Вплив зміненого людиною середовища (соціоприродної цілісності).

Б.а) *Зміни і погіршення умов середовища.* Змінюване і створюване людиною нове середовище, безперечно, ставить перед нею нові завдання природовикористання. По мірі розвитку СПЦ зростає і поглиблюється спектр супутніх екологічних проблем, які з часом сягають масштабів криз чи катастроф. Першими такими добре відомими були кризи трофічного характеру: знищення основних мисливських видів тварин (мамонтів, північних оленів, багатьох інших) та критичне зменшення ресурсів збиральництва, що призвело до виникнення відтворюючих форм господарювання: тваринництва, рільництва, садівництва, виноградарства.. В свою чергу, це призвело до провокування і активізації несприятливих для господарювання геодинамічних процесів – водної та вітрової ерозії, зсувів, карсту, а також повеней, дегуміфікації та загальної деградації ґрунтів, локального вичерпання ресурсів, посилення забруднення середовища, погіршення санітарно-екологічної обстановки. Роль цих чинників в еволюції СПЦ визнається усіма дослідниками.

Недостатньо вивченою, а тому досить маловідомою для побудови історичних та історико-географічних ретроспектив є роль стану санітарно-екологічної та валеологічної обстановки на ранніх етапах розвитку суспільства. При відсутності комунальних зручностей і ефективних методів знешкодження різноманітних побутових та виробничих забрудників практично у всіх більш-менш великих поселеннях постійно існували джерела виникнення епідемій, які досить ефективно регулювали надмірну чисельність населення, як першочинника негараздів і стримували подальшу експансію антропогенізації. Зокрема, з огляду на це суттєвою, якщо не основною версією причин частоті, як на наше нинішнє розуміння, руйнації (часто з пожежами) і зміни місць поселень трипільської доби можна вважати критичне епідеміологічне становище і бажання залишити заражене місце, а не збіднення ресурсної бази господарювання.

Б.б) *Психогенні фактори* починають відігравати суттєву роль на високих щабелях розвитку СПЦ. До них слід віднести посилення психо-генетичної деградації людства, спричинену як зростаючою відірваністю людини-біологічної від природничої основи, так і зростаючою засміченістю загального генетичного фонду етносів дефективними геноносіями внаслідок медичного прогресу і ліквідації фільтруючих епідеміологічних чинників. Іншими чинниками можна вважати постійно зростаючу загрозу катастрофічних техногенних аварій та екологічного тероризму, аналогічних Чорнобильській трагедії чи масовим пожежам на нафтових свердловинах Кувейту під час бойових дій 90-х років ХХ ст. Різні рівні розуміння екологічних проблем і організованості суспільства на всіх рівнях для їх вирішення, загальна екологічна культура населення також є важливими у подальшій еволюції СПЦ на локальному, регіональному і глобальному щабелях.

Б.в) *Економічні фактори.* Їх роль постійно зростала, а нині вони є провідними, оскільки в кінцевому підсумку визначають технічний та технологічний рівень виробництва, матеріальне та фінансове забезпечення природоохоронних заходів, ресурсозбереження, економічну політику держав. В умовах економічної поляризації країн і регіонів рівень фінансування

ресурсовідтворюючих та оптимізуючих заходів часто неадекватний екологічний актуальності в конкретних регіонах, що за умов континуальності середовища неодмінно позначається на його загальному екологічному стані. Проблеми забезпечення природними ресурсами стають пріоритетними політичними завданнями регіонів і держав.

Б.г) *Соціально-політичні фактори* є закономірними супутниками економічних. Спектр достатньо широкий: війни за території та ресурси; економічна конкуренція та розподіл виробництва з переміщенням екологічно шкідливих виробництв у країни так званого “третього світу”; економіко-політичне розшарування суспільства і виснажливе природовикористання для забезпечення фізичного виживання у бідних країнах; неузгодженість доктрин розвитку та т.п. Розуміння важливості об’єднання зусиль всіх країн у забезпеченні збереження придатного для проживання *Homo sapiens* середовища спонукає до координації дій у межах глобальних проектів (Конвенція про збереження біологічного та ландшафтного різноманіття Ріо-92 та т.п.).

Екологічним аспектам історико-географічного процесу необхідно приділити більшу увагу у дослідженнях взаємодії суспільства з середовищем, а самі вони повинні знайти відображення у учбово-навчальній літературі.

1. Воропай Л.І., Коржик В.П., Куниця М.М. Історична географія: об’єкт, цілі, функції, проблеми // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки). – Київ, 1994. – С.42-43; 2. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Ленинград, «Наука», 1990. – 279с; 3. Коржик В.П. Значення археологічних і топонімічних матеріалів для вивчення антропічних змін природного середовища (на прикладі Чернівецької області) // Фізична географія та геоморфологія. Вип.13. – Київ, «Вища школа», 1975. – С.35-40; 4. Коржик В.П. Детерминируемая взаимоиндукционность как механизм самоорганизации ландшафтных геореалов // Ландшафтогенез – 2000: філософія і географія. – Київ, 1996. – С.68-70; 5. Коржик В.П. Історико-географічний процес як антропогенізація довкілля // Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя. – Київ, 1999. – С.162-166; 6. Коржик В.П. Антропогенізація среды: историко-географические аспекты // Природопользование в условиях дифференцированного антропогенного воздействия. - Minsk-Sosnowiec, 2000 – с.7 – 11; 7. Швебс Г.И. Прорыв в прошлое. Научно-эзотерическое понимание. Кн.І. – Одесса, 1998. – 300с.